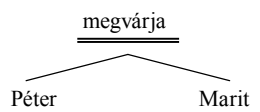

Imrényi András

A magyar mondat három modellje

1. A tanulmány célja. A nyelvészet sokak véleménye szerint (termékeny) paradigmaváltságban van: a megközelítésmódok korábban nem tapasztalt pluralizmusa jellemzi, olyan megközelítésmódoké, melyek egymástól tudományszemléletükben, kutatási céljaikban és módszereikben is gyökeresen különböznek. Nincs ez másképp a magyar mondat modellálásának kérdéskörében sem, melyben évtizedek óta a hagyományos grammatika és a generatív nyelvészet ellentéte jelöli ki a törésvonalakat, de kibontakozóban van a Ronald Langacker, Talmy Givón és mások képviselte funkcionális kognitív irányzat magyarra való alkalmazása is, mely a hagyományos grammatika kérdező horizontjának meghaladását és a generatív nyelvészet előfeltevéseinek elutasítását egyszerre teszi lehetővé, sőt követeli meg. Tanulmányom célja ennek a hármasságnak a jegyében előbb a hagyományos grammatika, majd a fősodratú generatív nyelvészet mondattanának vázlatos bírálata, végül pedig egy kísérleti javaslat bemutatása arról, milyen lehetne egy megszületendő funkcionális kognitív leírás a magyar mondatról, pontosabban annak szórendjéről.

2. A hagyományos grammatika modellje. A kétezer éves alapokon nyugvó, a közoktatásban ma is rendkívül elterjedt, és a nyelvészet egyes újabb fejleményeit is beépítő hagyományos grammatika a szintaktikai elemzésben mintegy a mondat „belső formájának” ábrázolására törekszik, s ennek kivitelezésében a valenciaelmélet (Tesnière 1959) szemléletét követi. A legmagasabb szinten az állítmány helyezkedik el, alatta annak bővítményei (igei állítmány esetén alany, tárgy vagy határozó; összetett állítmány esetén akár jelző is, noha jelzője nem az állítmánynak – mint *n* argumentumú predikátumnak –, hanem a történetesen állítmányi funkcióban szereplő főnévnek van¹⁰), a következő szinten ez utóbbiak bővítményei (például az alany vagy a tárgy jelzője), és így tovább. Például a *Péter megvárja Marit* mondatához a Magyar grammatika a következő funkcionális ágrajzot rendeli (Kugler 2000: 379):

(1) *Péter megvárja Marit.*

¹⁰ Vö. Hadrovics (1969: 15): „egy szó nem azért kaphat melléknévi jelzőt, mert ilyen vagy olyan mondatrészt, hanem mert olyan szófajba tartozik, amely a valóság ábrázolásában külön minősítést is kaphat”.

Az elemzéssel nem az a fő probléma, hogy nem helyes (a grammatikai funkciók hierarchiájának létjogosultságát egyes generatív nyelvészeti irányzatok is elismerik, például az LFG), hanem hogy nem teljes. Egyrészt a mondatábrázolás leszűkítése a mondatrész szerepű kifejezésekre azt eredményezi, hogy a különféle viszonyozók, módosítószók (pl. *talán*) mondatbeli viselkedésére legfeljebb a szófajtanban lehet utalni, holott jogos elvárás lenne a grammatikával szemben, hogy a szintaktikai információt a mondattanban tárgyalja (ha egyszer a nyelvi szintek szerint halad). Tanulmányom gondolatmenete szempontjából ennél is súlyosabb probléma, hogy a valenciaelmélet szemléletmódjának egyoldalú alkalmazása kizárja a szórendet a grammatika tárgyköréből, s a pragmatikába utalja: az (1) alatti ágrajz mintegy a „rendszermondat” szerkezete, míg az alábbi szórendi változatok – s a többi elméleti lehetőség is – csupán ugyanehhez a rendszermondathoz kapcsolódó szövegmondatok, „nyilatkozattípusok” (Kugler 2000: 379):

- (2) a. *'Péter 'megvárja 'Marit.*
 b. *'Péter ' 'Marit várja meg.*

Figyeljünk fel rá, hogy a (2) alatti, azonos szavakból álló alakzatok nem egyazon jelentés kifejezésének szabad szórendi variációi, hanem megjósolható módon sajátos, egymástól alapvetően különböző jelentéssel kapcsolódnak össze. A (2a) mondat semleges állítást fejez ki, és a mondat elején csak topikot tartalmaz (ez *Péter*, akiről az állítás szól), míg (2b) topikot és fókuszot is, és két állítást foglal magába (az elsőt előfeltételezi, a másodikat állítja): 1. *'Péter megvár valakit'*, 2. *'Ez a valaki Mari, és nem más'*. Mivel ezt a szisztematikus és radikális jelentésbeli eltérést a szórend – és a hozzá kapcsolódó prozódiai minta – kódolja, kézenfekvőnek tűnik, hogy a nyelv tényei között említsük meg a szórend jelentésmegkülönböztető szerepét. Ha saussure-i úton indulunk el, és a nyelvet jelrendszernek tekintjük (mint ahogyan a hagyományos grammatika is teszi¹¹), aligha kerülhetjük el annak megállapítását, hogy a szórendnek jelfunkciója van: a jelölők és a jelöltek világa között létesít kapcsolatot.¹²

¹¹ A Magyar grammatika definíciója szerint a nyelv „elemrendszer és az elemek használati szabályainak rendszere” (Lengyel 2000: 23). A meghatározás mintha szándékosan kerülne a *jel* és a *jelentés* kifejezéseket, ám a következő oldalon a morfémat már mint „a legkisebb nyelvi jelet” mutatja be a tankönyv.

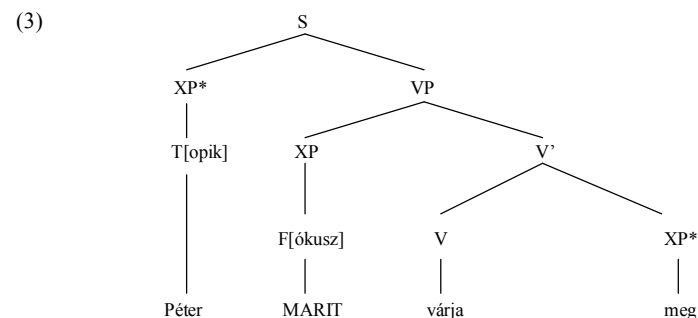
¹² „Egy csoport értéke gyakran összefügg elemeinek rendjével. Egy szintagma elemzésekor a beszélő nem csupán a részeket különbözteti meg egymástól; ezeknek bizonyos sorrendjét is megállapítja. A francia *désir-eux*-nek vagy a latin *signi-fer*-nek a jelentése az alegységek egymáshoz képest való elhelyezkedésétől függ: nem mondhatnánk *eux-désir*-t vagy *fer-signum*-ot. Az is lehetséges, hogy egy értéknek semmiféle konkrét elem nem felel meg (mint például *-eux* vagy *fer*-nek), és ez csak a tagok elrendeződéséből következik; ha például a franciában két csoportnak, a *je dois*-nak és a *dois-je*-nek különböző jelentése van, az csak a szavak sorrendjén múlik” (Saussure 1997: 156).

A hagyományos grammatika képviselőinek természetesen igazuk van akkor, ha a mondatzórend szövegbeli, pragmatikai a l a p j á t hangsúlyozzák – nincs azonban igazuk, ha pragmatikai s t á t u s z t is tulajdonítanak neki, hiszen a topikalizáció vagy a fókuszképzés nyelvre jellemző „használati szabályát” a magyar anyanyelvű beszélőnek éppúgy meg kell tanulnia, mint a tárgyrag mibenlétét vagy a határozott és általános igei paradigmák közötti különbségtételt. Mint a Kálmán László szerkesztette alternatív magyar leíró nyelvtan mondatani kötete fogalmaz: „A magyar mondat alkatára talán az a legjellemzőbb, hogy grammatikalizált, közelebből mondatani kifejezőmódjai vannak annak, hogy az egész mondat és különböző részei hogyan kapcsolódnak a közvetlen beszédkörnyezethez: ahhoz, ami közvetlenül előtte hangzott el, vagy amit a kimondatlan közvetlenül megelőző kontextusban a beszélő fontosnak ítél” (Kálmán 2001: 11).

Terjedelmi okokból itt nincs mód részletesebben kitérni rá, milyen további érvek szólnak a szórend grammatikai kezelése mellett (ezek szinte mind a szórend nyelvsajátos jellegéből és jelentésmegkülönböztető szerepéből következnek). Említsük azonban meg, hogy az elemsorrend és a disztribúció kezelésének a hagyományos grammatikában e l v i akadály jól láthatóan nincsen. Mint ismeretes, a hagyományos szóalaktan a magyar toldalékokra nézve határozott – bár nem kivétel nélküli – sorrendi szabályt ad: a „képző + jel + rag” általánosítással él (Laczkó 2000: 61), azaz az „X + Y + Z” sémát alkalmazza. A hasonló mondatani szabályok hiánya alighanem abból a gyakorlati felismerésből is következik, hogy a magyar szintaxis bonyolultabb elveken alapul: az elemsorrendet a nyelvnek ezen a szintjén nem érdemes az „X + Y + Z” sémára visszavezetni.

3. A generatív grammatika modellje. A magyar generatív nyelvészek egyik legfőbb érdeme, hogy újra a szórendre irányították a figyelmet: a 19. század már-már feledésbe merült úttörő munkáit is felhasználva, és a kurrens nemzetközi szakirodalom elméleti előfeltevéseihez igazodva dolgozták ki a magyar mondat modelljének újabb és újabb változatait. A szórendi modell alapja a strukturalistáktól örökölt összetevős szerkezeti ágrajz (illetve az ezt előállító újrainró szabályok felállítása) volt, s kezdetől érvényesült az a törekvés, hogy a magyar nyelv empirikus tényeiről ahhoz hasonló rendszerben adjanak számot, mint amit Chomsky és követői az angolra kidolgoztak. A háttérben álló nyelvelmélet elsősorban nem a nyelvi viselkedésre, hanem a nyelvtudásra volt kíváncsi, ezt pedig olyan fajspecifikus – és ezért lényegét tekintve univerzális – kompetenciának tekintette, amely más kognitív képességektől függetlenül vizsgálható és vizsgálendő.

É. Kiss Katalin és mások munkái nyomán hamar konszenzus alakult ki abban, hogy a magyar úgynevezett „diskurzus-konfigurációs” nyelv, melyben a szórendet elsősorban a diskurzusfunkciók alapján érdemes elemezni: például a topik és a fókusz meghatározott szintaktikai pozíciókhoz kötődik a mondatban. Az összehasonlítás kedvéért nézzük a *Péter MARIT várja meg* mondat ágrajzát É. Kiss egy viszonylag korai munkája szellemében (1992: 89):

Emlékezhetünk rá, hogy ennek a topikot és (azonosító) fókuszt is tartalmazó mondatnak a hagyományos grammatika ugyanazt a szintaktikai szerkezetet tulajdonította, mint a *Péter megvárja Marit*, *Péter Marit megvárja*, stb. mondatoknak. A generatív összetevős szerkezeti modell e különbségekről már számot tud adni: a mondat elején tetszőleges számú topik található az S- (mondat-) csomópontnak alárendelve, majd az igei csoporton (VP) belül az úgynevezett specifikáló pozícióban található a fókusz, az igei csoport fejében az ige, ettől jobbra pedig tetszőleges számú argumentum. Maguk a [topik] vagy [fókusz] jeggyel megjelölt összetevők is az ige mögött „generálódnak” (a mondat mélyszerkezetében ott találhatók), majd topikalizáció, illetve fókuszképzés révén kerülnek a (3)-as ábrán látható pozíciójukba.

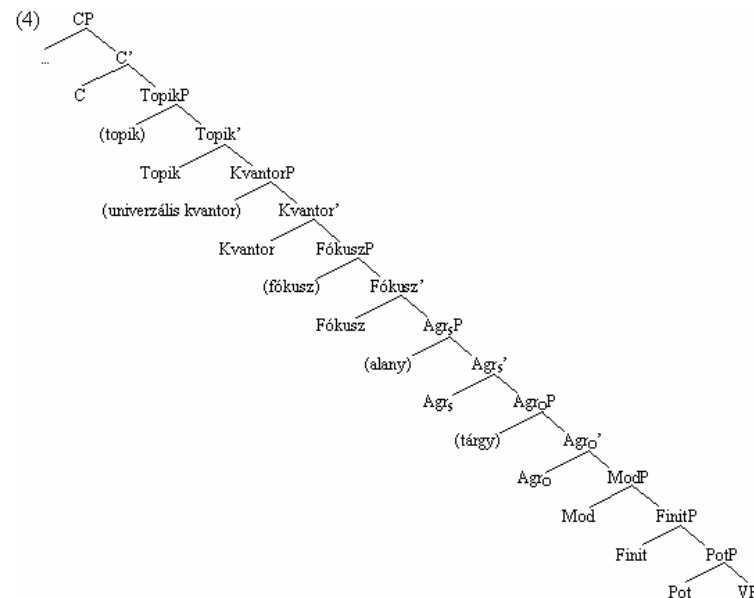
Jelen tanulmányban részletekbe menő kritika helyett két általános problémát vetek fel – melyek ráadásul az elméleten belül nem is igen jelentkeznek problémaként, inkább a külső szemlélőt késztetik megtorpanásra. Az egyik ilyen kérdés: érdemes-e a szórendet olyan terminusokban megragadnunk (pl. VP, fej, specifikáló, komplementum, α -mozgatás, k-vezérlés stb.), amelyek más kognitív területeken teljességgel alkalmazhatatlanok? Az elméleten belüli válasz: természetesen igen, hiszen a nyelv hipotézisünk szerint sajátos modul, amelyet nem a többi, általános kognitív képesség alapján, hanem önmagában és önmagáért kell megértenünk.

Az elméleten kívüliek azonban, úgy gondolom, joggal kételkedhetnek benne, hogy valóban ilyen autonóm, mechanikus módon működik a nyelv – a tanulmány 4. részében ezért egy olyan kísérleti javaslatot kívánok bemutatni, amely a generatív modellel szemben a szörend értelemtükröző jellegét és szövegbe-szituációba ágyazottságát hangsúlyozza.

A másik általános probléma, hogy az adott természetes nyelv leírásának egyszerűsége, szemléletessége és az Univerzális Grammatika restriktív elveinek való megfelelés mintha gyakran egymást kizáró szempontok lennének.¹³ Ez bizonyos fokig érthető: ha az almát önmagában vizsgáljuk, akkor egyszerűbb leírást adhatunk róla, mintha az alma, a dió és a paradicsom között próbálunk egy nagyobb absztrakciós szinten párhuzamot vonni, s ekkor még mindig távol vagyunk az anyagszerkezet univerzális elveinek megállapításától. A hasonlat csak részben komolytalan: az É. Kisshez hasonló generatív nyelvészek a nyelvtudományt valóban természettudománynak tekintik, s a nyelvről olyan magyarázó és prediktív erejű szabályokat kívánnak felállítani, mintha természeti törvények volnának (vö. É. Kiss 2007). Az univerzális elvekhez való alkalmazkodásnak azonban súlyos ára van az adott természetes nyelv (jelen esetben a magyar) leírásában: míg például É. Kiss (1992: 89) a (3)-as ábrát tételezhette fel a magyar mondat „alapszerkezetének”, addig Bartos (2000: 663) már a következő frázisstruktúrával dolgozik, melyben ráadásul – nyomdatechnikai okokból – az igei csoport belső szerkezete kifejtetlen is marad (lásd 4. ábra).

A (4)-es ábra vitathatatlan érdeme, hogy maximálisan alkalmazkodik az elmélet előfeltevéseihez (pl. a funkcionális projekciók invariáns hierarchiájának hipotéziséhez), ennyiben deduktív magyarázó ereje is nagyobb. Ugyanakkor, ha a magyarázat lényegét a leírás egyszerűségében is látjuk, akkor a több adatot és elméleti előfeltevést tükröző (4) messze elmarad a kissé apriorisztikusan megadott (3)-beli „alapszerkezettől”. A dolgozat következő részében ezért az lesz a célom, hogy a magyar mondat egyszerűbb, szemléletesebb reprezentációjára tegyek javaslatot, mely univerzális elveknek legfeljebb annyiban felel meg, hogy megvan a kognitív, illetve pszicholingvisztikai motivációja.

¹³ Erre a problémára időnként a generatív nyelvészek is érzékenyek, vö. É. Kiss (1987) következő szakaszát (a szöveget saját fordításban közlöm): „A generatív elmélet mindeddig azt a kutatási stratégiát követte, hogy megpróbálta az éppen vizsgált nyelvre rávetíteni az angol nyelvű anyag alapján megállapított nyelvi rendszert. (...) Amikor a generatív kutatás területe olyan nyelvekre is kiterjed, amelyek genetikailag és tipológiaiilag sem állnak az angollal kapcsolatban, az imént említett kutatási stratégia olyan helyzetet teremthet, amelyben az állítólagosan univerzális elvhez való ragaszkodásnak túl nagy ára van az adott nyelv leírásában (...). Ilyen helyzet áll elő, úgy gondolom, a magyarnak, ennek a finnugor nyelvnek a leírásakor is. Ugyan lehetséges a magyar mondatokat egy [S: COMP [S: NP INFL VP]] bázisból generálni – mint például Horvath (1981) teszi –, de olyan áron, amelyet nem biztos, hogy érdemes megfizetni” (12–13).

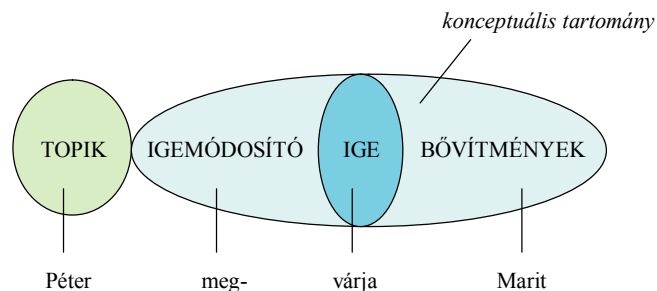
4. Egy kísérleti javaslat vázlata: tartományok a magyar mondatban. A funkcionális kognitív nyelvészet egyik alapfeltevése, hogy a struktúra (a nyelvtan) nem önmagáért van, hanem messzemenően összefügg azokkal a funkciókkal, melyeket betölt, és azokkal a használati körülményekkel, melyeknek ki van téve. Ily módon a mondat sem valamilyen S, IP vagy CP csomópont alatti összetevők formális rendje, hanem kognitív és kommunikatív egység, mely mindig valamilyen szövegben vagy szituációban érvényesül. Másrészt kiemелendő, hogy ebben a keretben „a magyar mondatról” nem egy elvont, invariáns frázisstruktúra megvalósulásának értelmében lehet beszélni (mely a „jólformált” és „rosszulformált” mondatok megkülönböztetését szolgálja), hanem a prototípuselvnek megfelelően, azaz az egyes mondatpéldányok kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözhetik azt a sémát, melyet mint prototípust állapíthatunk meg.¹⁴ Az alábbi kísérleti javaslat célja tehát a prototipikus magyar mondat mint kognitív és kommunikatív egység megragadása.

Induljunk ki abból a két, viszonylag konszenzuális tényből, hogy I) a mondatok alap esetben valamilyen elemi eseményt reprezentálnak, vagy egy ilyen reprezentációt tartalmaznak, II) a magyar mondat topikra és kommentre tagolódik. Ha ezt a lehető

¹⁴ Ezzel összefüggésben: a nyelv nem generatív természetű, hanem „konvencionális nyelvi egységek rendezett készlete” (Langacker 1987: 57); nem elem- és szabályrendszer, hanem szimbolikus sémák összessége.

legegyszerűbben, de olyan fogalmakkal kívánjuk megragadni, melyek más kognitív területeken is használhatók, azt mondhatjuk, hogy a magyar mondat egy referenciapont(-hálózat)ként funkcionáló topikra (topik tartományra) és egy konceptuális tartományra¹⁵ osztható: utóbbi az állítmány által előhívott eseményreprezentáció kidolgozásáért felelős, és mindazokat az elemeket tartalmazza, melyek együttesen a referenciaponthoz képest a mondattal bejárt kognitív ösvény „célját” képviselik.¹⁶ Ebből a nézőpontból a *Péter megvárja Marit* mondat így ábrázolható:

(5) A *Péter megvárja Marit* mondat tartományai

Az igei predikátum a konceptuális tartomány „magja”: funkcionálisan és lineárisan is hozzá képest helyezkednek el a további elemek.¹⁷ Az igemódosító alapesetben a ragozott igtől balra, a további bővítmények általában az ige mögött foglalnak helyet. A (5)-ös ábra a tartományok segítségével arról az intuíciónról ad számot, hogy a prototipikus mondat szemantikai szerepe egy eseményreprezentáció kódolása, melyre természetesen – mint alább látni fogjuk – ráépülhetnek a szöveg és a szituáció követelményeinek megfelelően további funkciók is.

Miben különböznek a *Péter megvárja Marit* mondatról a fókusz (Péter *MARIT* várja meg), kvantort (Péter *mindennap* megvárja Marit) vagy tagadószót (Péter *nem* várja meg Marit) tartalmazó mondatok? Ha az imént feltételezett tartományokból indulunk ki, akkor abban, hogy a konceptuális tartomány ezekben az esetekben különféle pragmatikai (és természetes nyelvi „logikai”) műveleteknek esik alá annak érdekében, hogy a beszélő által

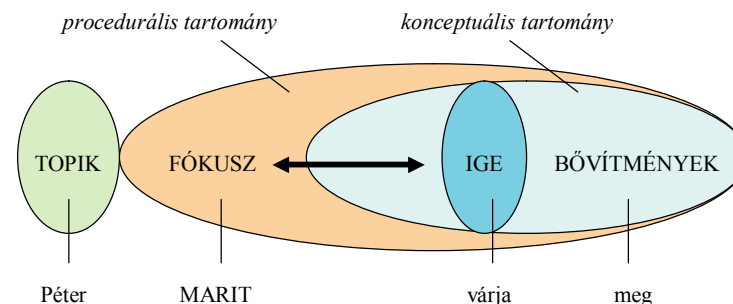
¹⁵ A *konceptuális tartomány* jelentése a kognitív nyelvészetben: 'a tapasztalat bármilyen koherens rendszereződése' (vö. Kövecses 2002: 4). A mondatbeli elemi eseményreprezentációt is joggal tekinthetjük ilyennek, hiszen nem más, mint egy központi fogalomhoz, prototipikusan az igehez kapcsolódó fogalmak koherens rendszere az adott kommunikációs egységben.

¹⁶ A szövegrész Langacker (2000) felfogására épül, melyre Tolcsvai Nagy Gábor hívta fel a figyelmet.

¹⁷ Ez a tartomány tehát „endocentrikus” abban az értelemben, hogy önmagában hordozza asszociációs középpontját.

szándékolt jelentésnek, illetve a kontextus körülményeinek a mondat megfelelően. Mivel az ilyen műveleteket kódoló kifejezéseket legtöbbször meghatározott helyzetben, az állítmány előtti mondatszakaszon találjuk, érdemes bevezetnünk a **procedurális tartomány** fogalmát, mely mintegy ráépül a konceptuális tartományra.¹⁸ Ebben a keretben a *Péter MARIT várja meg* mondat a következő sémát kapja, melyben a fókusz és az ige közötti erős – itt nyíllal jelölt – asszociációs és aktivációs viszony motiválja az igeikötő hátravetését. (Az igeikötő konceptuális bővítmény – az igével szoros lexikális kapcsolatban áll –, így alapesetben a konceptuális tartományon belül kell maradnia.)

(13) A *Péter MARIT várja meg* mondat tartományai

A területi korlátok nem engedik meg, hogy bővebben szóljak a kísérleti modell részleteiről, illetve további példákkal illusztráljam azt. Összefoglalásul kiemelném, hogy míg a hagyományos grammatika a szórend kiutalja a nyelvtan illetékességi köréből, a generatív nyelvészet pedig a természetes nyelvek leírásának szemléletességét feláldozza a hipotetikus Univerzális Grammatika deduktív elveinek való megfelelés kedvéért, modellem olyan alternatívát képvisel, melyben a szórend viszonylag egyszerű, és kognitív–pszicholingvisztikai szempontból motivált eszközökkel írható le. Végül kitekintésként megemlítem, hogy hasonló sémával a magyar szóalak is megragadhatónak tűnik. A nyelvnek ezen a szintjén a konceptuális tartományba az elemi fogalmi sémát kidolgozó szótó és derivációs toldalékok, a ráépülő procedurális tartományba pedig – a szóalak jobb szélén – a jelek és a ragok tartozhatnak.

¹⁸ A procedurális tartomány „exocentrikus” természetű: elemei elsősorban nem egymással, hanem a konceptuális tartománnyal, illetve magával a predikátummal állnak asszociatív kapcsolatban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Bp. 653–762.
- Horvath, Julia 1981. *Aspects of the Syntax of Hungarian and the Theory of Grammar*. PhD dissertation, UCLA.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Bp.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan, 1. Mondattan*. Bp. 79–177.
- É. Kiss Katalin 2007. A nyelvészet mint természettudomány. *Magyar Tudomány* 2007/2:165–72.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Bp.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Bp.
- Kövecses Zoltán 2002. *Metaphor: A practical introduction*. Oxford.
- Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp. 369–93.
- Laczkó Krisztina 2000. A morfémaszerkezetek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp. 61–2.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2000. Topic, subject, and possessor. In: Hanne Gram Simonsen–Rolf Theil Endresen (szerk.): *A cognitive approach to the verb: morphological and constructional perspectives*. Berlin, New York. 11–48.
- Lengyel Klára 2000. Nyelv, nyelvtan, grammatika. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp. 23.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Fordította B. Lőrinczi Éva. Bp.
- Tesniere, Lucien 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Párizs, Klincksieck.